

ks. Jan Nowak

Sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Krakowie

SPOŁECZNY I KULTUROTWÓRCZY WYMIAR PIELGRZYMOWANIA JANA PAWŁA II NA PRZYKŁADZIE PIELGRZYMKI DO KAZACHSTANU

Abstract

Social and culture-creating dimension of pilgrimages of pope John Paul II on the example of the pilgrimage to Kazakhstan. The pilgrimages of pope John Paul II were witness of faith and manifestation of freedom, especially the religious freedom, including the values of the culture of nations which he visited. The main focus of his pilgrimages was placed on the human rights. During his pilgrimage to Kazakhstan in September 2001 pope John Paul II expressed his solidarity with the Kazakh nation and its rich culture. He came to this country as an apostle of Jesus Christ and with pastoral care he preached about the key issues of the Church as well as of the Kazakh society. Many times he reiterated the fundamental significance of the culture and the need to respect the human dignity as well as the freedom of conscience and religion. He pointed out the great strength that comes from faith and emphasized that you cannot acquiesce in the face of hate, terror and evil. He called to care about the culture as well as the unity and the community of all nations living in Kazakhstan. He also asked the youth not to forget about the importance of faith in human life. Recalling the servant of God, Fr. Władysław Bukowiński, pope John Paul II showed the great value of his witness of fidelity to God as well as to Church. Through his preaching and various gatherings pope John Paul II lifted the spirits of the Kazakh nation as well as strengthened their faith. He also poured into people's heart hope for material and cultural development of the country. He reassured them about his community with the whole nation and his unceasing prayer for them.

Pielgrzymowanie Jana Pawła II było świadectwem wiary i ukazaniem wolności zwłaszcza religijnej oraz wartości kultury narodów, które nawiedzał. Podstawowym tematem pielgrzymek były prawa człowieka. Podczas pielgrzymki do Kazachstanu we wrześniu 2001 roku papież wyraził swoją solidarność z narodem kazachskim i jego bogatą kulturą. Przyjechał do tego kraju jako apostoł Chrystusa

i z duszpasterską troską mówił o istotnych sprawach dotyczących Kościoła i społeczeństwa w Kazachstanie. Wielokrotnie podkreślał fundamentalne znaczenie kultury i potrzebę poszanowania ludzkiej godności oraz wolności sumienia i wyznania. Ukazał wielką siłę, która płynie z wiary i podkreślał, że nie można ulec terrorowi, złu i nienawiści. Wezwał do troski o kulturę i jedności wspólnoty narodów zamieszkujących Kazachstan. Zwrócił się także do młodych, by nie zapomnieli o znaczeniu wiary w życiu człowieka. Przywołując postać sługi Bożego ks. Władysława Bukowińskiego, Jan Paweł II ukazał wielką wartość jego świadectwa wierności Bogu, Kościołowi. Poprzez swoje słowo i spotkania papież podniósł naród kazachski na duchu, umocnił go w wierze i wlał w jego serca nadzieję na rozwój materialny i kulturalny. Zapewnił o swojej jedności z nim i nieustannej za niego modlitwie.

Keywords: culture, unity, freedom, human rights, religious freedom,
kultura, jedność, wolność, prawa człowieka, wolność religijna

Pielgrzymki Jana Pawła II zasadniczo miały charakter duszpasterski. Przybywał on w imię Boga Wszechmocnego, Miłosiernego i Jezusa Chrystusa, aby umocnić narody w wierze. Pierwszą podróż apostołską odbył do Meksyku. Na pytanie dziennikarza, z czym jedzie do Ameryki Łacińskiej, ojciec święty odpowiedział: „Z wiarą, czy to mało?” i dodał: „czego można się spodziewać od papieża, jeśli nie wiary?”¹. Podkreślał, że bogactwo wiary związane jest z rozwojem duchowym każdego człowieka, jak też rozwojem społecznym i kulturalnym². Często krytykowano pielgrzymki papieża i podważano sens ich organizowania z powodu trudności, jakie ze sobą niosły³. Jednak w czasie trwania zyskiwały niezwykłą akceptację społeczną i wносиły ogromne zainteresowanie kulturą narodów, które odwiedzał papież⁴. Jan Paweł II stawał po stronie cierpiących i prześladowanych⁵ – pokazał to m.in. w podróży do Kazachstanu. Tematy przemówień papieskich dotyczyły ważnych dla obywateli Kazachstanu spraw. Wyznanie wiary w Boga i rozwój Kazachstanu jest zjawiskiem imponującym społecznie i ogromnym wkładem w kulturę ogólnoludzką. Rzec by można, ma wielkie znaczenie kulturotwórcze dla naszej cywilizacji. Na dwa przesłania o życiu społecznym i kulturalnym w 95 pielgrzymce do

¹ A. Dobrzyński, *Teologia ewangelizacji w nauczaniu Jana Pawła II w Ameryce Łacińskiej w 1979 r.*, „Studia Gnesnensia”, t. 23 (2009) s. 163.

² B. Lecomte, *Pasterz*, tłum. M. Romanek, Kraków 2006, s. 447, Autor podkreśla: „Nie można zrozumieć podróży Jana Pawła II, jeśli oddzieli się je od reszty jego działalności: [...] najważniejszych tekstów (zwłaszcza encyklik) [...], synodów kontynentalnych bądź regionalnych, beatyfikacji i kanonizacji, które wytyczały kolejne punkty na mapie jego spotkań z wiernymi. [...] Jan Paweł II uwarzył papieżstwo na wszelkie niepokoje dręczące ludzkość”.

³ G. Weigel, *Świadek nadziei: biografia papieża Jana Pawła II*, tłum. M. Tarnowska i in., Kraków 2000, s. 459. Autor ukazuje postawę Niemców przed I pielgrzymką Jana Pawła II do ich kraju w listopadzie 1980 roku: „Sporo niemieckich katolików odnosiło się obojętnie do przyjazdu Papieża, którego uważano za reakcjonistę. Inni, w tym czołowi niemieccy teologowie, otwarcie demonstrowali wrogość”.

⁴ G. Weigel, *Świadek nadziei: biografia...*, dz. cyt., s. 460. Na końcu pielgrzymki: „Nikt, a na pewno nie Jan Paweł II, nie myślał, iż Papież zażegna kryzys katolicyzmu w Niemczech czy kryzys niemieckiej kultury. Niemniej poruszał On coś w duszy niemieckiej”.

⁵ Por. *Wezwani do zwycięstwa mocą miłości*, wybór i oprac. J. Nowak, Kraków 2006, s. 8, 16, 65.

Kazachstanu chciałbym zwrócić uwagę. Przesłania te zostały ukazane w podróży apostołskiej w dniach 22–25 września 2001 roku⁶.

Jan Paweł II przebywał tylko w stolicy kraju – Astanie. W kraju islamskim spotkał się przede wszystkim z chrześcijanami i wyznawcami islamu, a więc był to niemal cały przekrój społeczeństwa. Pierwszym i najważniejszym punktem papieskiej wizyty była msza święta przy pomniku Matki Ojczyzny, który symbolizuje solidarność wielu narodów i religii. Wśród zgromadzonych chrześcijan większość stanowili zesłańcy i ich potomkowie. Kolejnym punktem programu była wizyta u prezydenta. Niezwykle ważne było spotkanie w budynku Uniwersytetu Euroazjatyckiego ze studentami oraz przedstawicielami świata kultury, sztuki i nauki.

Temat pielgrzymki, który brzmiał „Miłujcie się wzajemnie”, miał wymiar społeczny i ukazywał sens i głębię jedności ponad stu narodowości zamieszkujących Kazachstan. Papież ukazał narodom perspektywę rozwoju duchowego w wolności, gdyż ludzie wciąż pamiętali reżim radziecki. Podkreślił, że pamięć o setkach tysięcy zesłańców i o tym, że ponizano godność ludzką, może pomóc w budowaniu solidarności między ludźmi. Problem totalitaryzmu skłonił Jana Pawła II do poruszenia tematów związanych z troską o sprawiedliwość i prawa człowieka⁷, które tworzą i budują społeczeństwo i kulturę.

W Kazachstanie apostołował misjonarz, któremu sam papież i narody mieszkające na tej ziemi wiele zawdzięczają, jeśli idzie o wiarę, wolność i jednocześnie wielu wyznawców różnych religii. Kazachstan znany był Janowi Pawłowi dzięki rodakowi ks. Władysławowi Bukowińskiemu, który wiele wycierpiał w łagrach, duszpasterzując w Kazachstanie prawie 25 lat. Podczas spotkania z prezydentem Nazarabajewem najważniejszym tematem rozmowy była misyjna posługa ks. Bukowińskiego. Papież podkreślał, że dużo opowiadał mu on o Kazachstanie:

Pierwszym źródłem informacji był dla mnie ks. Władysław Bukowiński, dobrze tutaj znany. Podczas II wojny światowej jako kapłan był wywieziony z Polski do ZSRR, gdzie spędził resztę życia. Tutaj również umarł i został pochowany w Karagandzie. Dzięki niemu zacząłem dowiadywać się różnych rzeczy o Kazachstanie [...]. Szkoda, że nie mogę odwiedzić Karagandy i grobu ks. Bukowińskiego⁸.

Chcąc zaznaczyć jego rolę społeczną i kulturową, Jan Paweł II ogłosił ks. Bukowińskiego patronem Międzydiecezjalnego Wyższego Seminarium Duchownego i Centrum Diecezjalnego w Karagandzie. Papież powiedział wówczas: „Sam miałem szczęście znać go i podziwiać jego głęboką wiarę, mądrą i niezachwianą ufność w potęgę Bożą. Jemu i wszystkim tym, których życie upłynęło wśród trudów i prześladowań, pragnę dzisiaj złożyć hołd

⁶ Por. A. Szczęsny, *Dzieje Kościoła w Kazachstanie i Azji Środkowej*, Gniezno 2012, s. 243–247. Autor ukazuje, że Kazachstan był 127. krajem odwiedzionym przez Jana Pawła II. Na spotkanie z papieżem przybyło około 50 tys. wiernych, z czego 1000 z Karagandy. Dwie trzecie respondentów uznało przyjazd ojca świętego za wydarzenie o ogromnym znaczeniu dla kraju. Wizytę papieża relacjonowało ponad 500 dziennikarzy, z czego ponad 300 zagranicznych. Należy także podkreślić serdeczny stosunek prezydenta Nazarabajewa do ojca świętego.

⁷ B. Lecombe, *Pasterz*, dz. cyt., s. 453. Według autora Jan Paweł II miał w pielgrzymkach dwa cele: „troskę o pokój i obronę praw człowieka”.

⁸ *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, „L'Osservatore Romano” (2001) 10–11, s. 20.

w imieniu całego Kościoła⁹. Społeczny, kulturowy i patriotyczny wymiar jego posługi widoczny był w kontaktach indywidualnych ze względu na wartości i wiedzę, jaką posiadał. Zdobyte doświadczenie, które pozostawił, będzie źródłem rozwoju kulturalnego i społecznego nie tylko w Kazachstanie. Ta wizyta i wypowiedź papieża przyczyniły się do tego, że w niedługim czasie rozpoczęto proces kanonizacyjny sługi Bożego ks. Bukowińskiego. Papież zdawał sobie sprawę z tego, że jego pielgrzymka do Kazachstanu nie byłaby możliwa bez pionierskiego duszpasterstwa sługi Bożego. Dzieło ewangelizacji w Kazachstanie, dzięki przemianom prawno-politycznym, jakie dokonały się w tym kraju po rozpadzie Związku Radzieckiego, znamionuje nowy etap życia społecznego. Dialog międzyreligijny i ekumeniczny był i nadal jest owocny. Przykładem tego są Kongresy Religii Świata, organizowane co trzy lata z inicjatywy prezydenta Nazarbajewa, poczynawszy od wizyty Jana Pawła II w Astanie w 2001 roku. Ponad sto narodów zamieszkujących Kazachstan doświadcza życzliwości i głębokiej jedności między wyznaniem i religiami¹⁰.

1. WYMIAR SPOŁECZNY NAWIEDZIN PAPIESKICH

Papież był po raz pierwszy w Kazachstanie nie tyle jako polityczny przywódca, ile jako apostoł pokoju jednoczący różne narody. Jak w każdej pielgrzymce, także i w tej przybył w trosce o człowieka i społeczeństwo. W Kazachstanie podstawową rolę spełnia naród kazachski gnębiony dziesiątki lat przez system totalitarny. Dlatego papież podkreślał:

Moja wizyta odbywa się w dziesięć lat po ogłoszeniu niepodległości Kazachstanu, którą wasz kraj odzyskał po długim i mrocznym okresie cierpień. Dzień 16 grudnia 1991 r. zapisał się niezatartymi zgłoskami w annałach waszej historii. Odzyskana wolność pozwala wam z większą ufnością patrzeć w przyszłość¹¹.

W każdej pielgrzymce, także i w tej papież podkreślał, jak bardzo narody pragną braterstwa: „bez tego bowiem nie można «budować mostów» solidarnej współpracy z innymi narodami, państwami i kulturami”¹². Prawdziwym skarbem narodu jest człowiek i to człowiek wolny. Dlatego wzywa naród do poszanowania „wolności, która jest niezbywalnym prawem i głębokim pragnieniem każdego człowieka”¹³. Jest to warunek nieodzowny dla integralnego rozwoju człowieka i społeczeństwa, w którym zauważa się potrzeby każdego, zwłaszcza ubogich i cierpiących.

W pierwszym przemówieniu Jan Paweł II ukazał wartości, które leżą u podstaw rozwoju człowieka i przynoszą społeczeństwu pokój: „Życzliwą myślą ogarniam ludzi dobrej woli, którzy starają się krzewić wartości moralne i duchowe, zdolne zapewnić wszystkim pokojową przyszłość”¹⁴. Dla Jana Pawła II podstawę w budowie ojczystego kraju sta-

⁹ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 23.

¹⁰ T. Peta, *Kościół w stepie wzrasta na łzach i krwi męczenników*, [w:] *W stepie dalekim. Polacy w Kazachstanie*, red. M. Gawęcki, J. Jaskulski, Poznań–Ałmaty, 2006/2007, s. 190.

¹¹ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 14.

¹² *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 14.

¹³ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 15.

¹⁴ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 14.

nowią wartości duchowe i moralne. Warunkują one również pokojowe współlistnienie wszystkich ludzi, dzieci Boga Stwórcy¹⁵. O tych podstawowych wartościach papież mówił już na początku pielgrzymki: „Kazachstan pragnie się rozwijać w duchu braterstwa, dialogu i wzajemnego zrozumienia”¹⁶. Papież zauważył, że są one także podstawą konstytucji republiki, ponieważ ustawa ta „gwarantuje równe prawa i swobody”¹⁷. Temat jego wizyty pasterskiej, który brzmiał „Miłujcie się wzajemnie”, zachęcał w oparciu o Chrystusowe przykazanie do „wspólnego budowania świata wolnego od przemocy, świata miłującego życie, coraz bardziej sprawiedliwego i solidarnego”¹⁸. W tym samym duchu papież zachęcał całe społeczeństwo: „Ten naród, choć ma za sobą lata dotkliwych prześladowań, nie waha się znów wejść z zapalem na drogę rozwoju. Chce zbudować dla swych dzieci pogodną i spokojną przyszłość, gdyż miłuje pokój i dąży do pokoju”¹⁹.

Zadaniem państwa, a więc i społeczeństwa, jest gwarantować każdemu obywatelowi podstawowe prawo do wolności sumienia. Papież przypominał, że „człowiek wierzący ma prawo dawać publicznie świadectwo o swojej wierze; trzeba także tego prawa bronić. Autentyczna religijność nie może obejmować jedynie sfery życia prywatnego ani być spychana na ograniczone i marginalne obszary życia społecznego”. Papież w wielu miejscach wzywał do obrony wolności religijnej w życiu społecznym²⁰. „Kiedy w społeczeństwie obywatele potrafią akceptować przekonania religijne innych, łatwiej może się wśród nich utrwalić postawa rzeczywistego poszanowania pozostałych praw ludzkich oraz porozumienie co do wartości, które stanowią fundament pokojowego i konstruktywnego współlistnienia”²¹.

Jan Paweł II podkreślał znaczenie religii dla społeczeństwa. Bez Boga człowiek doświadcza pustki, a społeczność pozostaje bez nadziei nadającej sens życiu społecznemu:

Bądźcie świadomi niepowtarzalnej wartości, którą ma każdy z was, i uczcie się akceptować nawzajem swoje przekonania, nie rezygnując jednak ze wspólnego poszukiwania pełni prawdy. Wasz kraj doświadczył śmiertelnego okrucieństwa ideologii; strzeżcie się, byście obecnie nie padli ofiarą równie niszczącego nihilizmu. Cóż za przynębiająca pustka, gdy nic już w życiu nie ma znaczenia, gdy w nic się nie wierzy! Nicość jest odrzuceniem nieskończoności, której wasz bezkresny step jest wyrazistym obrazem, tej Nieskończoności, ku której dąży niepowstrzymanie ludzkie serce²².

Tajemnica Boga obecnego w życiu społecznym, przez świadectwo o tym wierzących, jest konieczna do pełnego rozwoju²³.

¹⁵ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 14.

¹⁶ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 14.

¹⁷ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 14.

¹⁸ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 17.

¹⁹ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 26.

²⁰ B. Lecomte, *Pasterz*, dz. cyt., s. 463. Autor ukazuje papieża, który nie tylko zabiega o dialog i pojednanie, ale modli się „do wszechmogącego Pana, aby okazał miłosierdzie wobec win popełnionych przeciwko człowiekowi, przeciwko jego godności i wolności”.

²¹ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 15.

²² *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 21.

²³ A. Dobrzyński, *Teologia ewangelizacji w nauczaniu Jana Pawła II w Ameryce Łacińskiej w 1979 r.*, art. cyt., s. 182. Podsumowując pielgrzymkę do Ameryki Łacińskiej, autor podkreśla, „by w chrześcijańskim duchu podejmować problemy społeczne oraz przepajać Ewangelią rodzime kultury i tradycje”.

Jan Paweł II zauważa, że podstawą miłosierdzia jest wiara w Boga i Jego Miłość objawioną w Jezusie, który „z miłości poświęcił bez reszty samego siebie, a przez to wyjednał nam przyjaźń z Ojcem, którą utraciliśmy przez grzech. Tę «logikę miłości» zaleca także nam, prosząc, byśmy stosowali ją przede wszystkim poprzez wielkoduszną pomoc potrzebującym²⁴. W ten sposób papież dodał podstawową rolę miłości w życiu społecznym. Szczególnie ważna jest pomoc potrzebującym, a tym jest miłosierdzie. Według papieża katolicy mają do wypełnienia szczególną rolę, „oddając swoje talenty w służbę dobra wspólnego i poświęcając się ludziom słabszym i pozbawionym przywilejów²⁵”.

Wrażliwość na potrzeby każdego, zwłaszcza ubogich i cierpiących, jest według papieża wyrazem ofiarności i sprzyja zgodzie wśród ludzi. To jedyna szansa, by w społeczeństwie zapanowała miłość. Może ona „połączyć chrześcijan i muzułmanów, skłaniając ich do budowania razem «cywilizacji miłości»²⁶. Zgodnie z tą myślą Jan Paweł II przybył do Kazachstanu jako „przyjaciel każdego człowieka dobrej woli²⁷. Miłość wyraża się w szacunku dla godności człowieka. Szanuje ona prawa człowieka i w ten sposób buduje życie społeczne: „Poznanie praw każdego, niezależnie od różnych indywidualnych przekonań, jest podstawową przesłanką wszelkiego prawdziwie ludzkiego współistnienia²⁸. Społeczeństwo tworzą narody i wspólnoty religijne przez szacunek dla wolności religijnej, prawdy i miłości. Dlatego zwraca się do słuchaczy: „Niech wasza działalność sprzyja nawiązaniu kontaktów, pojednaniu i pokojowi między ludźmi i różnymi społecznościami; popierajcie autentyczny dialog, który prowadzi zawsze do ujawnienia prawdy²⁹. Prawda i miłość stanowią podstawę każdego życia ludzkiego i każdej najmniejszej komórki życia społecznego, jaką jest rodzina. W tym kontekście Jan Paweł II zwrócił uwagę na rodzinę jako „pierwotne sanktuarium życia³⁰. Rodzina to „znak Bożej miłości³¹, jest wielką wartością zarówno dla państwa i narodu, jak również dla pojedynczych ludzi. Dlatego papież zwrócił uwagę: „Miłujcie rodzinę! Brońcie tej podstawowej komórki społecznej i popierajcie ją!³²”.

Rodzinie potrzeba opieki ze strony społecznej, ale też opieki Bożej. Rodzina, która się modli, żyje z Opatrzności. Papież wskazał, że to modlitwa nadaje szczególnie dynamizm w budowaniu rodziny i nowoczesnego społeczeństwa:

Źródłem energii dla tego duchowego dynamizmu jest modlitwa, dlatego właśnie podczas tej liturgii chcemy się modlić za Kazachstan i jego mieszkańców, aby ten wielki kraj, w którym żyją tak różnorodne społeczności etniczne, kulturowe i religijne, czynił postępy na drodze sprawiedliwości, solidarności i pokoju. Niech tak się stanie przede wszystkim dzięki współpracy chrześcijan i muzułmanów, którzy wspólnie podejmują codzienny trud pokornego rozpoznawania woli Bożej³³.

²⁴ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 16.

²⁵ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 16.

²⁶ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 16.

²⁷ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 15.

²⁸ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 16.

²⁹ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 17.

³⁰ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 17.

³¹ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 16.

³² *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 17.

³³ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 16.

Ta niezwykła rola modlitwy dla społeczności wynika ze wspólnoty religijnej. Zarówno chrześcijanie, jak i muzułmanie znają jej wartość i mogą być świadkami tego, jak bardzo wpływa ona na społeczeństwo i przyczynia się do wielorakiego rozwoju, postępu i społecznej odnowy. Dla Jana Pawła II działalność społeczna łączy się z rozwojem, którego źródłem jest Bóg, dlatego woła on: „Zbliżcie wasze serca do źródła życiodajnej energii, pozwólcie Bogu wejść w wasze życie, a zajaśnieje ono Bożym światłem”³⁴. Papieżowi zależało na wielowymiarowym rozwoju człowieka³⁵. Podsumowując, warto odkryć na nowo, że prawdziwe życie społeczne opiera się na wierze w Boga i wolności religijnej. Wiara czyni człowieka wolnym wewnątrz, a w ten sposób nastawionym na odnowę i rozwój. Taka postawa jest tożsama z kulturą i powoduje postęp.

2. BOGACTWO KULTURY W KAZACHSTANIE

Kultura łączy się z wartościami duchowymi. Rozwój kultury jest potrzebny do ogólnego rozwoju człowieka. Ubogaca ona całe społeczeństwo. Takim spojrzeniem na kulturę i entuzjazmem dla kultury kazachskiej zachwyił 81-letni człowiek, przyjaciel wierzących w jedynego Boga. Stał na ziemi zesłańców i męczenników z wiarą świadczącą o tym, jak wielki jest człowiek i jak bogaty w kulturę jest naród kazachski. Papież zachwycał się bogactwem oraz przykładem twórczej jedności wielu narodów, znał bowiem trudną historię Kazachstanu. Często podkreślał to niezwykle dziedzictwo narodu, gdy przemawiał do przedstawicieli świata kultury, sztuki i nauki: „Kazachstan jest dziedzicem przeszłości, której złożone i często bolesne koleje sprawiły, że jest on dziś bogaty w różne tradycje. Co czyni zeń szczególnie przykład społeczeństwa wieloetnicznego, wielokulturowego i wielowyznaniowego”³⁶. Papież doceniał ważną rolę tradycji i różnorodności kulturowej oraz uczył traktować odmienność nie jako zagrożenie, lecz jako bogactwo³⁷. Zwrócił uwagę na to bogactwo obywatelom żyjącym w Kazachstanie:

W waszym kraju, jednym z największych w świecie pod względem powierzchni, współżyją do dziś obywatele reprezentujący ponad sto narodowości i plemion, którym konstytucja Republiki gwarantuje równe prawa i swobody. Duch otwartości i współpracy stanowi część waszej tradycji. Kazachstan jest bowiem od zawsze ziemią spotkania i współistnienia różnych tradycji i kultur³⁸.

U podstaw rozwoju tego kraju leży szacunek dla różnorodnych tradycji i prawa człowieka, a zwłaszcza prawo do wolności religijnej i wolności sumienia. Był to fundamentalny przekaz Jana Pawła II. Na placu Matki Ojczyzny w Astanie brzmiał on niezwykle:

³⁴ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 17.

³⁵ Por. A. Dobrzyński, *Teologia ewangelizacji w nauczaniu Jana Pawła II w Ameryce Łacińskiej w 1979 r.*, art. cyt., s. 183.

³⁶ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 24.

³⁷ Por. *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 21.

³⁸ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 14.

Czerpiąc naukę z doświadczeń swej dawnej i najnowszej przeszłości, a zwłaszcza ze smutnych wydarzeń XX wieku, starajcie się zawsze, aby podstawą waszego udziału w życiu państwa było poszanowanie wolności, która jest niezbywalnym prawem i głębokim pragnieniem każdego człowieka. Troszczcie się zwłaszcza o poszanowanie prawa do wolności religijnej, dzięki której mogą znajdować wyraz przekonania ukryte w najgłębszym sanktuarium wnętrza człowieka. Kiedy w społeczeństwie obywatele będą akceptować przekonania religijne innych, łatwiej może się wśród nich utrwalić postawa poszanowania pozostałych praw ludzkich i porozumienie co do wartości, które stanowią fundament pokojowego i konstruktywnego współistnienia³⁹.

Jan Paweł II przypomniał w tym fragmencie o podstawowym prawie, które państwo powinno gwarantować każdemu człowiekowi, a mianowicie o prawie do wolności sumienia⁴⁰. Wolne sumienie broni tych podstawowych wartości. W ten sposób wierni są znakiem miłości Bożej wśród mieszkańców tej ziemi, bogatej w wiekowe tradycje kulturowe i religijne⁴¹. Przez to kazachska ziemia staje się gościnnym domem, w którym mogą żyć wszyscy, niezależnie od wyznania, tworząc dzięki odmienności jej bogactwo kulturowe. System totalitarny wyrwał Boga z ludzkiego serca i treści duchowe z miejscowych kultur. Skutki tego widać dziś w braku ideałów, które sprawiają, że ludzie szczególnie łatwo ulegają konsumpcjonizmowi i hedonizmowi⁴².

Dla Jana Pawła II Kazachstan jest dziedzicem przeszłości wielokulturowej, który w ciągu stuleci wytworzył żywą kulturę lokalną. Tworzyły ją tradycyjna kultura kazachska, zsyłani przedstawiciele kultury rosyjskiej⁴³, włoskiej, niemieckiej i polskiej. Papież przypomniał relację weneckiego kupca i podróżnika Marco Polo, który już w średniowieczu opisywał z podziwem zalety moralne i bogactwo tradycji mieszkańców stepów.

Bezkresne przestrzenie waszych równin, poczucie kruchości człowieka, zwłaszcza w obliczu rozszalałych żywiołów, wrażliwość na tajemnicę ukrytą pod osłoną zjawisk postrzeganych zmysłami – wszystko to pomaga waszemu narodowi stawiać sobie pytania o fundamentalnym znaczeniu dla człowieka oraz formułować odpowiedzi, które istotnie wzbogacają kulturę powszechną⁴⁴.

W Kazachstanie często odwoływał się w przemówieniach do wielkiego poety i kompozytora Abaja Kunanbajewa, człowieka wiary, równocześnie poruszającego tematy społeczno-obyczajowe. Był twórcą i klasykiem nowoczesnego języka kazachskiego⁴⁵. Zadaniem kultury jest odkrywać i ukazywać najgłębsze wartości. Dla Jana Pawła II przykładem był wielki myśliciel, mistrz Abaj Kunanbajew⁴⁶, który podkreślał duchową stronę człowieka wobec wszechpanującej materialnej:

³⁹ *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 15.

⁴⁰ Por. *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 25.

⁴¹ Por. *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 19.

⁴² Por. *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 19.

⁴³ Por. *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 24.

⁴⁴ *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 24.

⁴⁵ M. Łabenda, *Język kazachski*, Warszawa 2000, s. 7.

⁴⁶ W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, Kraków 2008, s. 35. Autor we wspomnieniach napisanych na prośbę kard. Wojtyły wskazuje także na Abaja: „Warto przeczytać znakomicie

Człowiek nie może być człowiekiem, jeśli nie dostrzega widzialnych i ukrytych tajemnic wszechświata, jeśli nie szuka wytłumaczenia wszystkich zjawisk. Kto tego zaniecha, nie różni się niczym od zwierząt. Bóg uczynił człowieka różnym od zwierząt, obdarzając go duszą (Aforyzmy, rozdz. 7)⁴⁷.

Podaje dalsze wartości duszy, jakimi są rozum i wola. One przyczyniają się do odnajdywania głębszych wartości i czynią człowieka doskonalszym, nieulegającym instyktom. Komentarz Abaja mówi nam wyraźnie: „«Jeśli serce niczego już nie pragnie – powiada w innym miejscu Abaj Kunanbajew – któż zdoła rozbudzić myśl? | [...] Jeśli rozum poddaje się zachciankom, | traci całą swą głębię. | [...] Czyż naród godny tego miana może się wyrzec rozumu?» (Poezje, 12)⁴⁸. Mistrz odsyła do najwyższych wartości, których najpierwotniejszym źródłem jest Bóg. Jan Paweł II skomentował to: „Religia ze swej strony nie może uchylać się od konfrontacji z tymi egzystencjalnymi pytaniami, groziłoby jej to bowiem utratą kontaktu z rzeczywistością⁴⁹. Posłuchajmy raz jeszcze słów wielkiego mistrza Abaja Kunanbajewa:

„Dowodem na istnienie jedyne go i wszechmocnego Boga jest to, że od wielu tysięcy lat ludzie różnymi językami mówią o Jego istnieniu i wszyscy, bez względu na wyznawaną religię, uznają miłość i sprawiedliwość za przymioty Boga. U podstaw ludzkości są miłość i sprawiedliwość. Ten, kto kieruje się miłością i sprawiedliwością, jest prawdziwym mędrcem” (Sentencje Abaja, rozdz. 45)⁵⁰.

Wartości nie da się odłączyć od źródła, jakim jest Bóg. Jest to podstawowa prawda, którą głosi papież. Podsumował to samą istotą prawdy o Bogu Człowieku i kulturze: „Papież rzymski daje dziś wobec nas świadectwo z pokorą i głębokim przekonaniem, a zarazem z pełnym szacunkiem dla poszukiwań, które prowadzą inni ludzie dobrej woli, podążając różnymi drogami⁵¹”.

Takiej prawdy winno bronić państwo świeckie, gdyż ma gwarantować ono każdemu obywatelowi, bez względu na płeć, rasę i narodowość, podstawowe prawo do wolności sumienia⁵². Wierzący mają prawo publicznie dawać świadectwo swojej wiary. Jan Paweł II powiedział dobitnie o nowej kulturze: „Nowe, piękne budowle sakralne, jakie pojawiają się prawie wszędzie w dzisiejszym Kazachstanie, są cennym świadectwem duchowego odrodzenia i dobrym znakiem na przyszłość⁵³”.

Jednak nie brakuje antyświadectwa, które niszczy rozwój duchowy człowieka. Kultura, która promuje życie, jakby Boga nie było, zamyka się na dialog, a otwiera się na „nienawiść, fanatyzm i terroryzm”, które „znieważają imię Boże i oszpecają autentyczne oblicze

---

napisaną powieść historyczną niedawno zmarłego pisarza kazachskiego Mughtara Anezowa o kazachskim pocię Abaju. Powieść ta jest zatytułowana *Abaj*. W tej powieści Anezow bardzo wymownie i barwnie opisuje życie i kulturę Kazachów w drugiej połowie XIX wieku”.

⁴⁷ W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, dz. cyt., s. 24.

⁴⁸ W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, dz. cyt., s. 24.

⁴⁹ W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, dz. cyt., s. 24.

⁵⁰ W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, dz. cyt., s. 25.

⁵¹ W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, dz. cyt., s. 25.

⁵² Por., M. Osiak, *Czynniki warunkujące rozwój turystyki w Republice Kazachstanu*, www.pl.scribd.com/doc/100942786/Czynniki-warunkuj%C4%85ce-rozwoj-turystyki-w-Republice-Kazachstanu (20.12.2013).

⁵³ *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 25.

człowieka”⁵⁴. Wraz z młodzieżą papież zadawał pytania o sens życia. Przy odpowiedzi posługiwał się słowami myśliciela i poety Ahmeda Jassawiego: „Po cóż jest życie, jeśli nie po to, by je oddawać i oddawać je Najwyższemu”⁵⁵. „Prawdę o zakorzenieniu wartości w Bogu podkreślił mędrzec Abaj Kunanbajew, autorzytet kazachskiej kultury. Mówił o tym z głębi swego serca, domagając się wolności w wyznawaniu wiary: «Właśnie dlatego, że w pełni uwielbiamy Boga i wierzymy w Niego, nie mamy prawa twierdzić, że powinniśmy zmuszać innych, by w Niego wierzyli i Go wielbili» (*Aforyzmy*, rozdz. 45)”⁵⁶. Równocześnie doda „Czyż można wątpić o Jego istnieniu, | gdy cała ziemia jest jego świadectwem? (*Poezje*, 14)”⁵⁷.

W swoim pierwszym przemówieniu podczas pielgrzymki do Kazachstanu Jan Paweł II mówił o ośrodkach kultury, które rozwijały się na terenie tego kraju w starożytności, i przywołał postaci związane z historią Kazachstanu, takie jak Abu Nasr al-Farabi czy myśliciela i poetę Abaja Kunanbajewa⁵⁸. Papież pochylił się nad człowiekiem i z zaufaniem wezwał ludzi nauki i kultury, by kształtowali życie ludzkie przez wyraziste ukazywanie prawdy i dobra⁵⁹. W ten sposób pomogą oni znaleźć odpowiedź na pytania nurtujące każdego człowieka, a także odkryć najgłębsze wartości kulturowe Kazachstanu. Odlatując z Kazachstanu powiedział: „Do wszystkich skierowane jest pytanie, które stawiał sobie Abaj Kunanbajew: «Jeśli nazwano mnie człowiekiem, czyż mogę żyć, nie kochając?» (*Poezje*, 12).

W miłości zakorzenia sens życia i człowieczeństwa i to także jest u początku kultury. Według wielkiego Abaja Kunanbajewa: „Początkiem człowieczeństwa są miłość i sprawiedliwość, to one są zwieńczeniem dzieła Najwyższego” (*Aforyzmy*, rozdz. 45)⁶⁰. Szczególnie ważne było dla papieża poszanowanie życia i godności każdego człowieka. Jan Paweł II podkreślał, że życie jest darem Boga i należy do Niego. Trzeba je więc Jemu oddawać. Dzięki temu człowiek staje się darem dla innych i w tym tkwi jego wielkość. Oddanie siebie innym stanowi również drogę rozwoju człowieka⁶¹. Papież podkreślił, że trzeba otworzyć się na takie doświadczenia religijne, w których każdy ma świadomość przynależności do Boga, bowiem nie ateizacja, ale głęboka wiara odegrała wielką rolę w kulturze narodu.

3. PAPIEŻ PIELGRZYM I WSPÓLNOTY RELIGIJNE W DZIELE ROZWOJU KAZACHSTANU

Jan Paweł II zwrócił uwagę na wspólnotę Kościoła katolickiego – małą, a jakże pełną nadziei, pokładającą ufność w moc Boga. Katolicy i członkowie innych wspólnot religijnych w czasach komunistycznej dyktatury przypłacili swą wierność Bogu nieopisanymi

⁵⁴ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 25.

⁵⁵ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 21.

⁵⁶ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 23–24.

⁵⁷ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 16.

⁵⁸ Por. *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 15.

⁵⁹ Por. *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 24.

⁶⁰ *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 15.

⁶¹ Por. *Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 24.

cierpieniami. Papież miał świadomość, jak bardzo cierpieli zesłańcy i jak wielką wartość ma ich wierność Bogu i Kościołowi. Dlatego nigdy nie był mu obojętny los wygnanców na tej ziemi przesiąkniętej krwią męczenników: „Z niej to wyrosły – niczym nowe pędy – wasze chrześcijańskie wspólnoty, które teraz z ufnością patrzą w przyszłość”⁶². Papież pokłada nadzieję w katolikach i dlatego tak bardzo się o nich troszczy. W rozważaniu przed modlitwą Anioł Pański w Astanie 23 września 2001 roku skierował do Polaków podziękowania:

Pragnę was zapewnić, że nigdy nie byliście zapomniani w moim sercu. Codziennie w modlitwie zawierzałem was i cały Kościół w Kazachstanie dobroci Boga. Dziś dziękuję Bogu za was, za to, że nieustannie dawał wam tę moc Ducha Świętego, dzięki której zachowaliście wiarę ojców, mimo różnorodnych doświadczeń i prześladowań. I wam z serca dziękuję za tę wierność Chrystusowi i Kościołowi. Proszę was, nie ustawajcie w dawaniu takiego świadectwa⁶³.

Wspomniał także o tych, którzy byli zesłani i prześladowani za wyznawanie wiary. Na spotkaniu z duchowieństwem mówił: „Myśli moje kierują ku waszym wspólnotom, kiedyś rozproszonym i prześladowanym. Mam w duchu i w sercu niewypowiedziane prośby tych, którzy nie tylko cierpieli z powodu fizycznego wygnania i więzienia, lecz także byli wyszydzani, ponieważ woleli nie wyrzekać się wiary”⁶⁴. Niezwykle ważni dla tej ziemi są świadkowie. Wymienił bł. Aleksego Zaryckiego⁶⁵, kapłana i męczennika, biskupa Mykytę Budka, biskupa Aleksandra Chirę⁶⁶, ks. Tadeusza Fedorowicza. Osoby te pragnęły dotrzeć do ludzi i ukazać im, że wiara pomaga znaleźć odpowiedzi na trudne pytania. O tym właśnie wymiarze wiary papież mówił do ludzi nauki i kultury: „Religia ze swej strony nie może się uchylać od konfrontacji z tymi egzystencjalnymi pytaniami, inaczej groziłaby jej utrata kontaktu z rzeczywistością”⁶⁷.

Na te egzystencjalne pytania o cierpienie, sens dialogu i współpracy oraz ewangelizacji starał się papież odpowiedzieć. Cierpienia za wiarę nie poszły na marne, gdyż Kościół na Wschodzie doczekał się wolności. Rozwijają się tam ruchy kościelne i nowe wspólnoty parafialne, jedyne seminarium w całej Azji Środkowej, a katolicy biorą czynny udział w rozwoju kraju. Pełniąc swą posługę duszpasterską, Jan Paweł II dąży do dialogu ekumenicznego z braćmi z Kościoła prawosławnego. Sens dialogu wyraża postawa szacunku wobec wspólnoty muzułmańskiej, wobec wyznawców innych religii oraz wobec tych, którzy uważają się za niewierzących. To droga otwarcia serca na najgłębsze wymiary życia. Dzięki odzyskanej na nowo wolności dokonuje się ewangelizacja, przez głoszenie słowa Bożego, sprawowanie liturgii, formację katechetów. Owocuje troska o formację teologiczną, ascetyczną i duszpasterską tych, których Bóg powołuje do swej służby. Sens ewangelizacji jest w tym, że Kościół katolicki nie chce narzucać innym swojej wiary, chce się dzielić darem wolności, pokoju i miłości.

⁶² *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 18.

⁶³ *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 17–18.

⁶⁴ *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 17.

⁶⁵ Por. W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, dz. cyt., s. 105–107.

⁶⁶ Por. W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, dz. cyt., s. 41.

⁶⁷ *Podróż apostołska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, art. cyt., s. 24–25.

Warto też zwrócić uwagę na rolę kultury w działalności ks. Bukowińskiego. Jako duszpasterz nie poprzestał na opisie obserwowanego zjawiska. Dokonał również analizy socjologicznej grup wiernych, wśród których pracował. W jego zapiskach zawarta jest charakterystyka różnych narodów przebywających w Kazachstanie⁶⁸. W pracy duszpasterskiej ważna była ta kultura, którą wnosili w życie społeczne Polacy i Niemcy mieszkający w Kazachstanie. Deportacja oznaczała odcięcie od rodzinnej kultury. Dlatego ważną rolę w rozwoju kultury w Kazachstanie odgrywało starsze pokolenie, które pielęgnowało tradycje, zachowując swoją tożsamość. Pojawienie się kapłana podniosło na duchu zapomnianych, a jednak pełnych nadziei zesłańców. Starania o rejestrację wspólnot religijnych i spotkania modlitewne nie przerwały ogniwa łańcucha pokoleń wprowadzanych w życie religijne i kulturę.

Papieska pielgrzymka do Kazachstanu ukazała wielką troskę Jana Pawła II o kraj i o jego mieszkańców. W trakcie tej podróży apostolskiej papież wielokrotnie podkreślał znaczenie trudnej historii Kazachstanu i dziękował ludziom za to, że pozostali niezłomni wobec terroru. Modlił się o pokój i jedność międzykulturową, o poszanowanie podstawowych wartości oraz o pogłębioną więź z Bogiem, która umożliwia duchowy wzrost. Los biednych i pokrzywdzonych był papieżowi bardzo bliski. Podczas pielgrzymki do Kazachstanu podkreślił, że nosi sprawy tego kraju głęboko w sercu, a dla jego mieszkańców chce być apostołem wolności i jedności.

LITERATURA

- Bukowiński W., *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, oprac. J. Nowak, Kraków 2007.
- Dobrzyński A., *Teologia ewangelizacji w nauczaniu Jana Pawła II w Ameryce Łacińskiej w 1979 r.*, „*Studia Gnesnensia*” t. XXIII (2009), s. 163–184.
- Lecomte B., *Pasterz*, tłum. M. Romanek, Kraków 2006.
- Łabenda M., *Język kazachski*, Warszawa 2000.
- Osiak M., *Czynniki warunkujące rozwój turystyki w Republice Kazachstanu*, www.pl.scribd.com/doc/100942786/Czynniki-warunkuj%C4%85ce-rozwoj-turystyki-w-Republice-Kazachstanu (20.12.2013).
- Peta T., *Kościół w stepie wzrasta na łzach i krwi męczenników*, [w:] *W stepie dalekim. Polacy w Kazachstanie*, red. M. Gawęcki, J. Jaskulski, Poznań–Ałmaty 2006–2007, s. 178–191.
- Podróż apostolska Ojca świętego do Kazachstanu i Armenii*, „*L'Osservatore Romano*” (2001) 10–11, s. 14–26.
- Szczęsny A., *Dzieje Kościoła w Kazachstanie i Azji Środkowej*, Gniezno 2012.
- Weigel G., *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, Kraków 2000.
- Wezwani do zwycięstwa mocą miłości, Jana Pawła II teksty o Bożym miłosierdziu wygłoszone w czasie pielgrzymek do Ojczyzny*, wyd. uzupełnione, wybrał i oprac. J. Nowak, Kraków 2006.

⁶⁸ Por. W. Bukowiński, *Wybór wspomnień i informacji dla moich przyjaciół*, dz. cyt., s. 26–36.